

Tros- og religionsfrihed i en ny verdensorden

TÆNKETANKEN FOR
FØREFULGTE KRISTNE

Indhold

Frihedsrettigheder under pres · **2**

Mere dialog og mindre præk! · **4**

Når fakta bøjes i kampen for de forfulgte · **9**

Samarbejde med EU som strategi for at hjælpe forfulgte kristne · **13**

Det korte overblik · **20**

Tros- og religionsfrihed i Østeuropa · **22**

Anbefalinger fra Tænketanken for Forfulgte Kristne · **27**

Forfulgte kristne i Østeuropa – fra kommunistisk antireligiøst politik til russisk autokrati · **28**

Tænketankens medlemmer · **34**

Ressourcepersoner · **35**

Tros- og religionsfrihed i en ny verdensorden

© 2025 Tænketanken for Forfulgte Kristne og bidragsyderne

Udgivet i samarbejde med Det Danske Bibelselskab

Redaktionsudvalg: Thomas Bjerg Mikkelsen (ansvarshavende),

Peter Fischer-Møller, Jørgen Peder Jørgensen, Daniel Toft Jakobsen

Forlagsredaktion: Marie Hammershøj Beck

Grafisk design: Finn Brohus

Trykt hos Fjerritslev Tryk

1. udgave, 1. oplag 2025

ISBN 978-87-7232-372-5

www.tffk.dk

www.bibelselskabet.dk

Frihedsrettigheder under pres

Den regelbaserede verdensorden, som har spillet en helt afgørende rolle for udviklingen i de fleste af verdens lande i tiden efter 2. Verdenskrig, er under pres – ja, nogen vil hævde, at den er ved at smuldre omkring os.

Sidste år havde vi i Tænk tanken for Forfulgte Kristne (TFFK) sat fokus på situationen og udviklingen i Østeuropa.

Det var Ruslands forfærdelige og brutale krig i Ukraine, der nu har stået på i mere end 3 år, der var anledningen. Det fokus har vi fastholdt, idet vi tydeligt kan se en række konsekvenser for tros- og religionsfriheden både i de østeuropæiske lande og i prioriteringerne i dansk udenrigs- og udviklingspolitik.

Siden Donald Trump blev valgt til præsident i USA, er der hertil kommet nye udfordringer for den regelbaserede verdensorden og de konventionsbestemte menneskerettigheder. Vi mærker det i forholdet til Grønland, som Trump har besluttet sig for at ville indlemme i USA, og vi ser det i forhold til beskyttelsen af og ligestillingen mellem racemæssige og seksuelle minoriteter – en ligestilling, som man er ved at udfase i amerikansk politik.

Fra dansk side er man ved at finde sin rolle i denne nye globale (u)orden. I dansk udenrigs- og udviklingspolitik understreger man stadig ønsket om globalt at bidrage til at understøtte demokrati og sikre menneskerettigheder, men

disse principper står svagere end tidligere. Mere fremtrædende står »ligeværdige partnerskaber« og »fælles interesser«, og det lyder rigtig godt; men når der tilføjes et særligt fokus på sikkerhedspolitik og handelsinteresser, kan man godt blive lidt bekymret for konsekvenserne for engagementet i forhold til tros- og religionsfriheden. Omkvædet om, at vi skal lytte mere og prædike mindre, afspejler en prisværdig grad af realisme i forhold til den faktiske gennemslagskraft, et lille land som Danmark kan have i en global sammenhæng, ligesom der er en klar bevidsthed om, at vores mulighed for at øve indflydelse ude i verden ikke mindst går igennem samarbejdet i EU. Men hvad bliver der af opmærksomheden i forhold til forskelsbehandlere, chikanerede eller direkte forfulgte kristne? Hvad bliver der af tros- og religionsfriheden midt i de geopolitiske forandringer?

De spørgsmål forsøger vi at adressere i dette lille hæfte, bl.a. med nogle anbefalinger både i forhold til den revision af Danmarks udviklingspolitiske strategi, som er i gang, og i forhold til det EU-formandskab, som Danmark overtager her til sommer.

Et af de områder, som vi er særlig opmærksomme på, er kommunikationen omkring forfulgte kristne og om situationen for medlemmer af andre trossamfund. I en

verdensorden, som i højere grad baserer sig på rå magt og snævre nationale egeninteresser end på fælles aftalte spilleregler i form af internationale konventioner, er sandheden et af de første ofre. Fakta opfindes, forties eller fordrejes for at fremme en bestemt dagsorden. Vi ser det i Ruslands krig i Ukraine, hvor den russisk-ortodokse kirke legitimerer en krig, som er klart i strid med internationale konventioner. Et påstået hensyn til russisk-ortodokse kristne fremføres som argument for at krænke andre landes nationale suverænitæt, ligesom medlemmer af andre religiøse grupper, f.eks. Jehovas Vidner og evangeliske kirkesamfund mistænkeliggøres som trusler mod staten, kriminaliseres og udsættes for forfølgelse.

Omvendt bliver russisk-ortodokse kirker i Ukraine og andre nabolande mistænkeliggjort, begrænset eller helt forbudt med den begrundelse, at de fungerer som 5. kolonnevirksomhed i en krise- eller krigssituation. Senest har vi set, hvordan russiske påstande om forfølgelse af russisk-ortodokse kristne i Ukraine bliver brugt af repræsentanter fra den evangelikale højrefløj i USA som argument for at trække støtten til Ukraines forsvarskamp mod Rusland.

I denne situation er det så vigtigt at stå vagt om faktabaseret kommunikation. Det er en mærkesag for os i TFFK.

Jeg mindes en samtale, jeg havde med Andrea Saki, lederen af CEOSS, den presbyterianske kirkes diakonale arbejde i Ægypten. Det var ved afskeden efter et besøg, hvor jeg som formand for Danmission havde set en række af vores fælles projekter. Andrea sagde: »Vi takker dagligt Gud for jer i Danmission,

for jeres økonomiske støtte, for jeres hjælp til vores projekter, for jeres forbøn. Vi takker for jeres besøg og for vores mulighed for genbesøg. Det gavner alt sammen både os kristne her i Ægypten og vores muslimske landsmænd. Men husk: de kristnes fremtid i Mellemøsten står og falder ikke med jer, den står og falder med forholdet til vores muslimske brødre og søstre. Husk på det, når I kommer hjem til Danmark, så I ikke kommer til at give et fortegnet billede af vores situation her i Ægypten.«

Andrea tænkte på Muhammed-krisen og det meget negative og ensidige billede af islam, som i den forbindelse blev kommunikeret i vestlige medier. Der blev talt meget om ytringsfrihed, og den er bestemt meget vigtig, men det billede man fik tegnet af islam, kom bl.a. til at gå ud over de kristne i Mellemøsten, som i situationen kom til at fremstå som en slags 5. kolonne for Vesten. For Andrea var det vigtigt at understrege, at det er de kristne ikke, og det ønsker de ikke at være. I Ægypten lever de kristne ægyptere sammen med deres landsmænd på tværs af religiøse forskelle.

TFFKs opgave er at tale forfulgte kristnes sag, men det kan vi kun, hvis vi forholder os til fakta og bevarer troværdige proportioner i vores kommunikation. Vi gavner ingen ved at formidle rygter eller fortegne proportioner. Og vi kan kun forsvare kristnes tros- og religionsfrihed, hvis vi insisterer på tros- og religionsfrihed for alle, som det er formuleret i en række traktater i en regelbaseret verdensorden, som vi ikke skal opgive, selvom den er under pres.

*Peter Fischer-Møller,
Formand for Tænk tanken for Forfulgte Kristne*

Mere dialog og mindre præk!

Af Birger Riis-Jørgensen, tidl. ambassadør

Tros- og religionsfrihed er under pres i en ny verdensorden. Hvordan kan Danmark målrettet arbejde for frihedsrettigheder i en verden præget af realisme, partnerskab og geopolitisk opbrud?

De seneste års internationale udvikling har rusket dansk udenrigs- og bistandspolitik ud af mange års forestilling om, at vi trods Danmarks begrænsede størrelse havde store muligheder for at påvirke navnlig det Globale Syd markant med vores værdipolitik. Vi har også måttet spørge os selv, om vores partnere i det Globale Syd er enige i, at vores værdier, herunder frihedsrettighederne, har forrang for andre værdier.

Måske navnlig reaktionerne i Asien, Afrika og Latinamerika på Ruslands invasion af Ukraine fra februar 2022 har understreget, at vi lever i en rå verden, baseret på magt og snævre nationale interesser. Rusland angreb Ukraine for at fremprovokere et regimeskift og reelt at lægge Ukraine – det territoriemæssigt næststørste og mest naturressourcerige land i Europa med en befolkning i 2022 på 41 millioner mennesker – ind under Rusland. Ruslands fremfærd har imidlertid ikke ændret det Globale Syds holdning. Krigen opfattes der som en europæisk konflikt, som lande uden for regionen kan forholde sig neutralt til.

Der skal derfor samarbejde med ligesindede partnere til, hvis vi fortsat skal kunne forsvare vores værdier i en verden, hvor både Kina

og det Globale Syd spiller en langt større rolle. I hvert fald disse lande ønsker en ny verdensorden, forskellig fra den velkendte vestlige. De accepterer ikke nødvendigvis vores værdier. Også væbnet aggression – ikke mindst fra Rusland – underbygger den realitet, at verden er under omkalfatring, og at Danmark og EU skal finde nye måder at sikre vores interesser på. Hertil kommer i 2025 dyb usikkerhed om USA's fremtidige placering i verden.

Den nye udenrigspolitiske strategi fra 2023 har »pragmatisk idealisme« som reel overskrift. Og derfor er regeringens marchordre nu generelt: »mere samarbejde, mindre præk«; forstå dine partners udgangspunkt og brug dialog til at fremme begge parter interesser. På dette grundlag har regeringen i efteråret 2024 præsenteret sin Afrika-strategi.

De to strategipapirer placerer frihedsrettighederne i en ny og mere afdæmpet ramme, præget af realisme og fokus på fælles interesser.

Set i lyset af analyserne i DIIS' Foreign Policy Review 2024 tegner der sig et billede af en udenrigspolitik, der søger balance mellem værdier og pragmatisme. På den baggrund rejser sig spørgsmålet, hvordan det kan være

muligt at arbejde for tros- og religionsfrihed for kristne og andre religiøse mindretal i den nye virkelighed.

Udviklingen i regeringens tænkemåde *Regeringsgrundlaget*

Tre-partiregeringens regeringsgrundlag fra 2022, *Ansvar for Danmark*, slår fast, at demokratiske værdier er under pres globalt. Derfor skal vi »forsvare landes ret til selvbestemmelse, menneskerettigheder og demokrati« (indledningen til kap. 5, »Beredskab i en usikerverden«).

Den generelle udenrigspolitiske strategi.

I regeringens *udenrigspolitiske strategi fra maj 2023* fastslår udenrigsminister Lars Løkke Rasmussen i sit forord, at Danmarks aktive og ambitiøse udenrigspolitik skal bære præg af »pragmatisk idealisme.« Dette forklares i strategien (s. 10) med nøglebegreber som »ligeværdige partnerskaber« med »udgangspunkt i fælles interesser.« Dansk udenrigspolitik skal stadig »tage udgangspunkt i vores grundlæggende værdier, ikke mindst demokrati og menneskerettigheder.« »Friheden til at kunne ytre sig, tænke, tro og forsamles frit« fastslås som vigtig. Det hedder videre, at »vi skal fremme vores værdier og rettigheder med blik for den politiske realitet, vi lever i. Vi skal blive bedre til at lytte og forstå andres ståsted.«

Hvert år udgiver Dansk Institut for Internationale Studier en udenrigspolitisk årbog. I udenrigsminister Lars Løkke Rasmussens artikel i *DIIS: Danish Foreign Policy Review 2024* siger han meget eksPLICIT: Magtbalancen i verden skifter i disse år, og naturligvis ønsker lande at omsætte deres relative vægt i verden til indflydelse. Vi løber en stor risiko,

hvis vi ikke forstår de langsigtede konsekvenser af opbruddet i de globale balancer. Vi må møde vores partnere i øjenhøjde og på deres egen hjemmebane. Udenrigsministeren konkluderer: »If we want to understand the world as it really is, we must listen more – especially to our global partners – and preach less.«

To forskere på DIIS, Lars Engberg-Pedersen og Rasmus Hundsbæk Pedersen, hæfter sig i deres artikel i DIIS-publikationen ved den betydning af partnerskaber med lande i det Globale Syd, som understreges i strategien. »Equal partnerships seem to be the cornerstone of pragmatic idealism«, skriver de. De noterer samtidig, at Danmark ifølge strategien også skal tale med dem, der fastholder andre værdier end vores. Præcis hvordan regeringen agter at navigere mellem idealismens Scylla og pragmatismens Charybdis står imidlertid ifølge forskerne fortsat uafklaret.

Arbejdet med tre-partiregeringens udviklingspolitiske strategi blev sat i gang i 2024, men er endnu ikke offentliggjort.

Engberg-Pedersen og Hundsbæk Pedersen sammenholder imidlertid 2023-strategien om dansk udenrigspolitik generelt med de senere årtiers udviklingspolitiske strategier. De noterer, at 2023-strategien i forhold til tidligere udviklingspolitiske strategier repræsenterer både kontinuitet med understregningen af idealismen og brud ved fremhævelsen af, at Danmark og dets vestlige allierede ikke længere kan diktere rammerne for samarbejdet. Det bliver ifølge de to forskere en udfordring at overbevise den danske befolkning om, at den nye tilgang er rimelig.

At Lars Løkkes Rasmussens linje måske ikke får lov at stå fuldstændigt uimodsagt vidner et indlæg af Venstres daværende uden-

“fokus på frihedsrettighederne i bilaterale sammenhænge kan vise sig vanskeligt

rigsordfører Michael Aastrup Jensen i Kristeligt Dagblad 12/12 2024 om. Af artiklen fremgår, at ikke blot Venstre, men også andre borgerlige partier, ønsker mere aktivt at sikre, at kristnes rettigheder beskyttes i samarbejdslande.

Engberg-Pedersen og Hundsbæk Pedersen fremhæver i deres artikel også, at mens et for kraftigt fokus på frihedsrettighederne i bilaterale sammenhænge kan vise sig vanskeligt fremover, kan det være anderledes i multilaterale kontekster. Her er der generelt større accept af, at lande mere klart arbejder hen imod deres grundlæggende holdninger.

Afrikastrategien

I løbet af 2024 har regeringen udarbejdet en specifik strategi for Danmarks håndtering af forbindelserne til afrikanske lande. Allerede i det tidlige forår 2024 slog statsminister Mette Frederiksen takten an. Hun fastslog, at de vigtigste ord over for Afrika er respekt og ligeværdighed.

I efteråret 2024 præsenterede regeringen »Afrikas århundrede. Strategi for et styrket dansk engagement med de afrikanske lande.«. En gennemlæsning af denne strategi vidner om, at regeringen har bevæget sig videre ned ad den pragmatiske vej.

Strategien fastholder udviklingsdagsordenens centrale placering. Samtidig skal vi se på samarbejdet med nye øjne. Hvor udenrigs- og sikkerhedspolitik fylder mere. Hvor investerings- og samhandelsmuligheder skal

fremmes. Og hvor det mellemfolkelige engagement får større betydning. Borte er de stærke formuleringer om frihedsrettighederne fra 2021-udviklingsstrategien. I stedet skal arbejdet for frihedsrettighederne ses ud fra »en realistisk vurdering af den kontekst, vi agerer i«. »Kun med en fælles tilgang og et lokalt ejerskab kan vi indfri målene om styrkede rettigheder«, lyder det i strategien.

På denne baggrund overrasker det ikke, at menneskerettigheder og demokrati ikke figurerer i et fakta ark om konkrete tiltag.

Konklusion

De seneste års udenrigs- og bistandspolitiske strategier placerer altså tros- og religionsfrihed i en mere tilbagetrukket rolle sammenlignet med tidligere. Samtidig peger forskere på centrale udfordringer i at fastholde værdibaserede prioriteringer i en verden, hvor realpolitiske hensyn og nye magtbalancer vil dominere.

Afrikastrategien fra efteråret 2024 er på mange måder den mest interessante, fordi heri operationaliseres – om end stadig på et meget overordnet niveau – den nuværende regerings tilgang til alle væsentlige aspekter af danske interesser i Afrika, meget ofte med understregning af EU's rolle.

Meget afhænger af, hvordan Afrikastrategien i praksis udmøntes. Blandt andet i den kommende bistandspolitiske strategi og i de bistandspolitiske landepapirer mv. Men der er mange interessante ansatser i Afrikastrategien. Den vil givetvis også sætte sit præg på den næste generelle udviklingspolitiske strategi.

Min analyse er helt kort, at de seneste års internationale udvikling har vækket dansk udenrigspolitik – både udenrigs- og bistands-

politisk – op fra mange års forestilling om, at vi havde større indflydelse i verden, end vores meget begrænsede størrelse tilsiger. Og fra en tro på, at vores værdier, herunder frihedsrettighederne, næsten naturnødvendigt måtte prioriteres over alt andet.

Udviklingen siden Donald Trump på ny blev USA's præsident, har for så vidt kun bekræftet, at vores opvågning var på høje tid. De første måneder af Trumps anden embedsperiode har samtidig vist, at usikkerhedsmomenterne i international politik er vokset betragteligt.

Vi lever i en rå verden, baseret på magt og snævre nationale interesser, hvor vi fortsat skal forsvare vores værdier. En verden, hvor både Kina og det (øvrige) globale syd spiller en langt større rolle. Disse lande ønsker en ny og fra den vestlige verdensorden forskellig indretning af verden. De accepterer ikke nødvendigvis vores værdier. Også væbnet aggression fra ikke mindst Rusland underbygger den realitet, at verden er under omkalfatring, og at Danmark og EU skal finde nye måder at sikre vores interesser på i denne verden under voldsom forandring.

Derfor har den nye udenrigspolitiske strategi fra 2023 »pragmatisk idealisme« som overskrift. Og derfor er regeringens marchor-

“ Vi lever i en rå verden, baseret på magt og snævre nationale interesser

drer nu generelt »mere samarbejde, mindre præk«; forstå dine partners udgangspunkt og brug dialog til at fremme begge parter interesser.

Som nævnt omtales tros- og religionsfrihed kun uhyre sporadisk i strategipapirerne. Det vil kræve en betydelig indsats at sikre, at denne vigtige frihedsrettighed ikke på ny glider ud af dansk udviklingsbistand.

Meget kunne tale for, at det især bliver gennem samarbejdet i EU, at der kan vise sig muligheder for effektivt at søge vilkårene for tros- og religionsfrihed for kristne, såvel som for andre religiøse minoriteter styrket.

Samtidig er det vigtig at fastholde fokus på religiøse minoriteter, således at deres muligheder for at leve og virke i deres lokalsamfund ikke svækkes. Det påhviler naturligvis ikke mindst os i lande, hvor frihedsrettighederne ikke er udfordret i større grad, at fastholde fortællingen om dem, der undertrykkes for deres tros skyld.

Når fakta bøjes i kampen for de forfulgte

Af Thomas Bjerg Mikkelsen, fakultetsleder på Menighedsfakultetet

Upræcise oplysninger om kristendomsforfølgelse risikerer at skade både dem, vi ønsker at beskytte, og den bredere indsats for religionsfrihed. Fakta, kontekst og dokumentation er afgørende.

Religionsfriheden er under pres flere steder i verden. I mange lande bliver religiøse minoriteter begrænset, truet og angrebet – både af stater og væbnede grupper. Kristne er ofte blandt de ramte. Men selv når overgrebene er veldokumenterede, er det sjældent let at forstå den fulde sammenhæng.

For virkeligheden er ofte mere kompleks, end den umiddelbart tager sig ud. Mange angreb på kristne og andre religiøse minoriteter handler ikke primært eller udelukkende om religion. Konflikterne kan lige så vel være forbundet med sociale, politiske eller økonomiske spændinger, hvor religion blot fungerer som en synlig markør på dybereliggende konflikter. Religiøs forfølgelse er én blandt andre afgørende årsager til, at kristne er udsat for diskrimination og vold. Fejlslagte stater, sikkerhedsvakuum og borgerkrige er blandt de mange faktorer.

I praksis er det også vanskeligt at tilvejebringe evidensbaseret viden i det hele taget, når det gælder forfølgelse af kristne, fordi det ofte sker på steder og under omstændigheder,

hvor det er svært at dokumentere overgrebene. Der findes heller ingen fælles definition af, hvad det i det hele taget vil sige at være »forfulgt«.

Misinformation som magtinstrument

Men der er mere på spil end blot manglende indsigt i konteksten og mangel på dokumenteret viden. For spørgsmålet om forfulgte kristne kan bruges og misbruges til at fremme politiske dagsordner i en verden, som er under omkalfatring. I international politik anvendes misinformation ofte som magtinstrument til påvirkning og propaganda i forbindelse med konflikteskalering og moderne hybrid krigsførelse.

I bogen *Informationskrig* (2023) gør analytiker ved *Forsvarsakademiet*, Jeanette Seritslev, da også opmærksom på, at informationer bruges i en moderne form for politisk krigsførelse, og at det sker i et samspil mellem statens fire klassiske magtinstrumenter: diplomati, information, militær og økonomi. Derfor er det heller ikke tilstrækkeligt at analysere de budskaber, som sendes af sted

– »det er også nødvendigt at undersøge de øvrige dynamikker, der er på spil, og analysere den samlede kommunikationssituation«.

Denne pointe er meget vigtig at tage med sig netop nu, hvor den verdensorden, vi i Vesten i de sidste generationer har taget for givet, er under omkalfatring, og hvor stormagterne, heriblandt vores mangeårige allierede USA, gør brug af informationsmæssige magt-instrumenter, f.eks. ved at anvende desinformation, som bygger på delvis information eller alment accepterede antagelser.

Eksempler på et strategisk narrativ

I begyndelsen af marts blev der rapporteret om omfattende drab på alawitter i Syrien.

Mange hundrede blev ifølge internationale kilder dræbt under målrettede angreb. CNN har f.eks. undersøgt begivenhederne i landsbyen Sonobar i Latakia-provinsen i Syrien, hvor hundredvis af alawitter blev angrebet og mange dræbt.

Kort tid efter begyndte meldinger at cirkulere om, at også kristne var ofre for forfølgelse. Enkelte blev dræbt, men efter alt at dømme fordi de befandt sig i det pågældende område – ikke fordi de var specifikt mål for angrebet. Open Doors International fremhæver i en pressemeddelelse, at de ikke har fundet beviser for, at kristne blev udsat for målrettede angreb. Kirkeledere fra Latakia-provinsen fandt det også nødvendigt at tage afstand fra

fortællingen om massedrab på kristne. I Danmark var Dansk Europamission hurtigt ude for at afkræfte påstanden.

Politisk magtspil

Denne form for strategisk narrativ formidling ses også i konkrete udtalelser fra højtstående politikere.

Et aktuelt eksempel er den pressemeddelelse, som den amerikanske udenrigsminister, Marco Rubio, udsendte, da nyheden om den igangværende massakre på alawitterne begyndte at sprede sig. Her udtrykker han støtte til Syriens religiøse og etniske mindretal og nævner de kristne som de første:

»USA står sammen med Syriens religiøse og etniske mindretal – herunder kristne, drusere, alawitter og kurdere – og udtrykker sin medfølelse med ofrene og deres familier. Syriens midlertidige myndigheder må stille gerningsmændene bag disse massakrer mod landets mindretal til ansvar.«

Den amerikanske administration må have været fuldt ud informeret om, at det først og fremmest var alawitterne, som blev udsat for en massakre, men det nedtoner pressemeddelelsen fuldstændig. Udtalelsen efterlader et misvisende indtryk af de faktiske forhold.

Der er ikke tale om egentlig desinformation, som er produceret med det formål at forvrænge fakta. I stedet handler det om *tendentiøs udvælgelse af fakta*, hvor man fra amerikansk side tilsidesætter relevante kendsgerninger. I al fald er det svært ikke at forstå udtalelsen i lyset af en større politisk og nok også identitetspolitisk dagsorden.

Hvad motivet for en sådan ensidig eller tendentiøs fremstilling af en situation er, kan være svært at gennemskue. Måske handler det om at mobilisere politiske argumenter for

ikke at hæve eksisterende sanktioner mod Syrien. Eller det kan handle om at fastholde opbakning fra bestemte vælgergrupper i det republikanske bagland ved at signalere mod og handlekraft.

Marco Rubios – og dermed den amerikanske regerings – bekymring for de kristne i Syrien, kan være reel, og historien viser da også, at de kristne i Syrien og Mellemøsten har behov for al den hjælp, de kan få. Før krigen i 2011 boede der 2,2 millioner kristne i Syrien, i 2022 var antallet reduceret med $\frac{3}{4}$ til 550.000. Alene i 2022 anslås det at 39.000 kristne forlod Syrien.

Men en tendentiøs fremstilling af situationen gavner ikke de kristne. Tværtimod risikerer det at skade både dem og det generelle arbejde for at styrke tros- og religionsfrihed i regionen. Ved at formidle nyheden om målrettede drab på kristne i Syrien, positionerer Marco Rubio de kristne i opposition til de nuværende magthavere i landet, inklusiv de islamistiske militser, som opererer i området og som står bag massedrab på alawitterne. Dermed bliver de potentielt sat i en yderst farlig position.

Politisk reaktion på en uverificeret fortælling

Også i europæisk og dansk politik blev nyheden hurtigt genstand for politisk handling. Den 11. marts stillede den græske EU-parlamentariker Afroditi Latinopoulou et skriftligt spørgsmål til Europa-Kommissionen, hvor hun omtalte massakren som et målrettet angreb på kristne og alawitter og efterlyste en tydelig EU-reaktion. Kort efter fulgte folketingsmedlem Søren Søndergaard (EL) op med et 20-spørgsmål til udenrigsministeren:

»Hvad er ministerens kommentar til de omfattende overgreb på alawitter, kristne og

andre minoriteter, som vi på det seneste har set i Syrien, og hvilke initiativer vil regeringen tage i FN og EU for at beskytte disse minoriteter?»

Det er både forståeligt og nødvendigt, at politikere reagerer hurtigt på meldinger om mulige overgreb – det er en del af deres ansvar. Men netop derfor er det afgørende, at de oplysninger, de handler på, er pålidelige og veldokumenterede. Hvis grundlaget viser sig at være usikkert eller upræcist, kan det føre til skævvridning af den politiske respons og til, at opmærksomhed og ressourcer styres i en forkert retning.

Når upræcise fortællinger bliver en del af den parlamentariske dagsorden, risikerer de også at legitimere fejlagtige forestillinger og skabe et narrativ, som det senere kan være svært at korrigere – selv når nye fakta kommer frem. Det skader ikke kun den gruppe, som man ønsker at støtte, men også den bredere tillid til arbejdet med religionsfrihed og menneskerettigheder.

Konsekvenser af upræcise fortællinger

Kirkelige organisationer og andre typer af NGO'er kan i deres iver efter at kalde på politisk opmærksomhed komme til at sprede udkommenteret information.

Næsten samtidig med at rygterne om drab på kristne i Syrien spredte sig, skrev internationale nyheder således om en hændelse i Congo, hvor den islamiske oprørsgruppe Allied Democratic Forces (ADF) øjensynligt skulle have dræbt 70 civile i en kirke. Nyheden blev bekræftet af en velanset kirkelig NGO, som henviser til lokale kilder. Men siden har ingen troværdige kilder kunnet dokumentere fundet af de 70 dræbte.

Et congolesisk medie, som i første om-

“ Kirkelige organisationer og andre typer af NGO'er kan i deres iver efter at kalde på politisk opmærksomhed komme til at sprede udkommenteret information.

gang selv formidlede historien, har siden forsøgt at dokumentere hændelsen og har måttet konkludere, at der endnu ikke er ført bevis for, at drabene har fundet sted. Militsten opererer ganske rigtigt i området og skulle ifølge mediet have kidnappet 30 kristne, hvoraf blot 20 er vendt tilbage.

Det er også forfærdeligt, men det er en anden fortælling end den, som først blev formidlet. Og udover, at det undergraver den pågældende organisations troværdighed, kan det også føre til fejlslagne indsatser, fordi strategier og handlingsplaner ikke i tilstrækkelig grad bygger på fakta.

Vejen frem: Evidensbaseret tilgang

Konsekvenserne ved at formidle upræcise eller overdrevne fortællinger kan altså være alvorlige. Derfor er det helt afgørende, at alle, dvs. politikere, medier og NGO'er, gør sig umage i forhold til kun at videreformidle dokumenteret viden. Der skal være vilje til at korrigere eller afkræfte fejl, når virkeligheden viser sig mere kompleks end først antaget.

Kun med evidensbaseret viden som fundament kan vi fremme religionsfriheden på en måde, der både er ansvarlig, effektiv og etisk forsvarlig.

Samarbejde med EU som strategi for at hjælpe forfulgte kristne

Af Søren Dosenrode, Sognepræst og dr.phil.

Efter en årrække med en grad af enighed om en liberal verdensorden, som også omfattede menneskerettigheder, er situationen nu anderledes. Polarisering, aggression og trusler om voldsanvendelse er blevet hverdagskost. I den situation nedprioriteres menneskerettigheder, herunder Tros og Religionsfrihed (ToRF).

I 1989 faldt Berlinmuren, og markerede med et stærkt symbol, at Den Kolde Krig var afsluttet, og i årene derefter imploderede Sovjetunionen. Det så ud til at en ny, liberal verdensorden opstod, kendetegnet af multilaterale aftaler og markedsøkonomiens, menneskerettigheders og demokratiets fremmarch. Et fint eksempel på opfattelsen af den nye internationale orden er Francis Fukuyamas bog *The End of History and the Last Man* fra 1992. I bogen argumenterer Fukuyama for, at menneskeheden efter Sovjetunionens fald og det liberale demokratis sejr har nået: »not just ... the passing of a particular period of post-war history, but the end of history as such: That is, the end-point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human

government.« Andre forfattere var mere pessimistiske, men de udgjorde et mindretal.

Det skal dog betones, at den vestlige model med demokrati og menneskerettigheder inklusive ToRF aldrig var universelt accepteret, men da USA var den eneste supermagt, blev dette overset.

Det kan diskuteres hvornår den, set med vestlige øjne, gode periode sluttede. Var det angrebet på World Trade Center i 2001? Irak-krigen, der begyndte i 2003? Det stort set mislykkede Arabiske Forår i 2010? Allersenest sluttede perioden med Ruslands angreb på Ukraine i 2022.

Situationen i international politik karakteriseres p.t. af Kina og Rusland, støttet af en lang række lande fra det Globale Syd, hvilket udfordrer den gamle verdensorden. Vi er i dag

i en situation, der i høj grad minder om 'klassisk' magtbalance. Det vil sige tre eller flere magter forsøger at fremme deres nationale interesser og at indrette det internationale system derefter.

I et magtbalancesystem har småstater som Danmark meget lidt indflydelse. Når dertil kommer, at nogle af de 'udfordrende' stormagter ikke følger folkeretten (Ruslands angreb på Ukraine; Kinas aggression i Det Kinesiske Hav; USA's trusler om med magt at ville overtage Grønland og Panamakanalen), gøres situationen for småstater og organisationer usikker og uigennemskuelig.

Dette er den udenrigspolitiske ramme Danmark, og Tænketanken for Forfulgte Kristne (TFFK), må forholde sig til: perioden med en grad af fred er forbi, ToRF prioriteres lavt, som det fremgik af regeringens Udenrigs- og sikkerhedspolitiske Strategi fra 2023. Småstaters indflydelse på international politik er minimal og selvom de har en række strategier til at optimere deres indflydelse, forbliver den lille. Det betyder også at NGO'er i småstater som Danmark ikke har store muligheder for at fremme ToRF direkte.

Denne pessimistiske analyse kunne føre til passivitet og håbløshed. Men Danmark er medlem af Den Europæiske Union, og har derigennem en indflydelse, der er større end landets størrelse umiddelbart ville antyde.

Den Europæiske Union som samarbejdspartner

Som en konsekvens af at Danmark er en småstat, der ikke i sig selv har en stærk stemme i det internationale system, bør EU inddrages i kampen for ToRF. Som medlem af EU har Danmark mulighed for at påvirke Unionens politik. Der er to oplagte måder at øve indfly-

delse i EU på: gennem ministerrådet, hvor en dansk minister har plads (og hvor Danmark i andet halvår af 2025 har formandskabet), og gennem Europa-Parlamentet i samarbejde med ligesindede NGO'er. I det følgende præsenteres først EU, og dens grundlag som organisation, og derefter dens forpligtelse til at fremme ToRF.

EU's udgangspunkt

Dagens EU blev grundlagt 1951 som 'Det Europæiske Kul- og Stålfællesskab' med det mål at sikre fred i Europa: konkret at forhindre en ny krig imellem Frankrig og Tyskland. I 1957 kom 'Det Europæiske Økonomiske Fællesskab' til og i 1992 blev de forskellige dele samlet under titlen 'Den Europæiske Union'. Med Lissabontraktaten, der trådte i kraft i 2009, blev EU, set med politologiske øjne, til en (svag) føderation. Denne udvikling er fortsat til i dag.

EU's grundværdier findes bl.a. i Lissabontraktatens artikler 2:

»The Union is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities«

Specifikt ift. tro og religionsudøvelse er bl.a. artikel 10 central:

»Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion. This right includes freedom to change religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or in private, to manifest religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.«

I forhold til TFFK er artikel 3 også interessant, fordi man bl.a. kan læse at:

»The EU shall promote its values, contribute to eradicating poverty, observe human

“ Der er altså en traktatlig mulighed for, ja forpligtigelse til, at arbejde for tros- og religionsfrihed.

rights and respect the charter of the United Nations.«

Der er altså en traktatlig mulighed for, ja forpligtigelse til, at arbejde for ToRF. Desuden er EU medlem af Den Europæiske Menneskerettighedskonvention, hvilket yderligere understreger deres forpligtelse.

EU er underlagt de samme betingelser som Danmark ift. det internationale system og den nye magtbalance jf. ovenfor. Men i modsætning til Danmark er EU en international aktør i egen ret, og med stor indflydelse, specielt m.h.t. international handel, hvor EU er en af verdens tre store handelsblokke, og med hensyn til udviklingsbistand, hvor EU er verdens største donor.

Som anført ovenfor har EU en traktatbunden forpligtelse til at styrke værdier som menneskerettigheder, demokrati og ToRF. I det følgende gennemgås det vigtigste policy-dokument: *EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion and belief* (Retningslinjerne).

Retningslinjer og religionsfrihed

Retningslinjerne er det centrale dokument m.h.t. ToRF i EU-regi. Det blev vedtaget af Unionens udenrigsministre i Luxembourg 24. juni 2013.

Retningslinjerne forklarer, hvad de internationale menneskerettighedsstandarder for

religions- og trosfrihed er, og giver politiske retningslinjer til embedsmænd fra EU-institutioner og EU-medlemsstater, som skal bruges i kontakter med tredjelande og med internationale organisationer, såvel som civilsamfundsorganisationer. Derudover giver Retningslinjerne embedsmænd praktisk vejledning om, hvordan man forebygger krænkelse af religions- eller trosfrihed, samt hvordan man analyserer sager og reagere effektivt på krænkelse, uanset hvor de forekommer, for at fremme og beskytte religions- eller trosfriheden i EU's optræden udadtil.

I kapitel fastslås ToRF som en fundamental rettighed, som EU har en aktiv forpligtelse til at fremme:

»With these guidelines, the EU reaffirms its determination to promote, in its external human rights policy, freedom of religion or belief as a right to be exercised by everyone everywhere, based on the principles of equality, non-discrimination and universality. Through its external policy instruments, the EU intends to help prevent and address violations of this right in a timely, consistent and coherent manner.«

Kapitel II udgøres af de operationelle retningslinjer, hvor første hovedafsnit oplister de overordnede principper EU's action bygger på: 1. »Universal character of freedom of religion or belief«; 2. »Freedom of religion or belief is an individual right which can be exercised in community with others«, 3. »Primary role of States in ensuring freedom of religion or belief«, 4. »Connection with the defence of other human rights and with other EU guidelines on human rights«

[...] Sidste hovedafsnit, drejer sig om 'værktøj'. En let gennemgang af EEAS's arkiv viser kun deklarationer fra EU, der i overordne-

de vendinger støtter menneskerettigheder generelt inkl. trosfrihed. Der var ingen rapporter fra missionerne, der tydede på en systematisk anvendelse af Retningslinjerne.

Brugen af finansielle værktøjer er særligt interessant:

»Freedom of religion or belief will remain one of the priorities of the European Instrument for Democracy and Human Rights (EIDHR), including through funding for human rights defenders projects and assistance to individuals under immediate threat. Other EU geographic and thematic funding instruments will also be used as appropriate to promote freedom of religion or belief in co-operation with partner countries. Attention

will be given to capacity building and training projects.«

I kapitel III. »Implementation and Evaluation« anføres der en lang række steder og organisationer, hvor EU vil promovere ToRF. Dertil næves det, at retningslinjerne skulle evalueres efter tre år.

Grundlæggende indikerer Retningslinjerne følgende om EU's Udenrigstjenestes (EEAS) tilgang til ToRF:

1) EU Retningslinjerne kan ses som et svar på at religion 'igen' er blevet centralt i international politik.

2) Dokumentet er 'realistisk' i sin grundtone. Der er ingen forpligtelser i det, kun intentioner og 'elastiske' formuleringer. Altså:

'ja' til at styrke ToRF, hvis ikke der kommer andre vigtigere sager i vejen.

Dertil følger François Foret i EU Diplomacy Papers 7/2017:

3) EEAS er som relativt ny enhed i EU-systemet interesseret i at bruge 'religionsfrihed' til at vise sig frem: »EEAS has with FoRB found a course to uphold, a cause that is consensual and symbolic enough to offer the opportunity for a statement of European unity and ideals.« Altså er der en del af EU-systemet, der har en positiv interesse i at fremme ToRF.

Retningslinjer blev evalueret, uden at der kom nævneværdige ændringer. Samtaler med *The European Platform against Religious Intolerance and Discrimination (EPRID)* i foråret 2025 lød samstemmende, at det faktisk ikke var et dårligt resultat. Ganske vist er Retningslinjerne ikke perfekte, og der er en række vage formuleringer i dem, men hvis man tilstræbte en genforhandling, kunne resultatet let gå hen og blive værre end det nuværende pga. den realisme, der for tiden påvirker EU's og Medlemsstaternes udenrigspolitik.

EU har altså et fornuftigt udgangspunkt m.h.t. at fremme de værdier TFFK står for; hvordan bringes EU så til det?

EU-sporet

Tænketanke og civilsamfundsorganisationer har mulighed for at påvirke EU's politikudvikling. Kommissionen er relativt åben for input udefra, bl.a. fordi der er ansat færre embedsmænd og -kvinder, inklusive tolke og rengøringspersonale, i EU's samlede embedsværk, end der er ansatte i Københavns Kommune og Region Hovedstaden tilsammen. Kommissionen er derfor i høj grad afhængig af udefrakommende information – herunder fra

civilsamfund og tænketanke – til brug for politikudvikling og evaluering.

Lobbying er mest effektiv i de første faser af en politiks tilblivelse, hvor den formuleres, og i den sidste, hvor den implementeres og evalueres. Det er derimod vanskeligt at påvirke under selve forhandlingsfasen, hvor regeringer og parlamenter forhandler.

TFFK kan i den sammenhæng spille en aktiv rolle i at påvirke EU's beslutningstagere på en måde, der fremmer tænketankens formål. Som anført har EU allerede forsøgt at fremme ToRF og har nedfældet sin tilgang i Retningslinjerne. Men TFFK er en relativt beskedent NGO målt på ressourcer. Derfor vil samarbejde med ligesindede være en naturlig vej frem. En oplagt samarbejdspartner er The European Platform against Religious Intolerance and Discrimination (EPRID), »[which] is a network of civil society organisations, religious bodies and individuals working at the EU level to promote freedom of religion or belief in the world«. EPRID arbejder for sine principper både i og uden for EU, har været inviteret til konferencer organiseret af OSCE og har kontakt til EU-institutionerne.

EPRID's medlemmer er ikke kun kristne organisationer, hvilket afspejler EU's tilgang: ikke at favorisere én religion, men generelt at fremme og styrke ToRF for alle.

Ud over Kommissionen er Ministerrådet, hvor medlemsstaternes regeringer er repræsenteret, en central aktør. Her er TFFK's nuværende dialog med danske politikere på sin plads – ja, central. Overbevises den danske regering om ToRF's vigtighed, har den i Ministerrådet et godt forum til at påvirke EU.

Der er altså to spor at forfølge i forhold til EU: Europa-Parlamentet og Ministerrådet.

EU-sporet bør prøves. De værdier, TFFK

arbejder for, står ikke øverst på den politiske dagsorden i Danmark. Og selv hvis den danske regering valgte at prioritere dem, ville dens internationale indflydelse være begrænset alene. Derfor er det værd at vende blikket mod EU.

EU forfægter på papiret de samme værdier som TFFK i forhold til ToRF – men EU skal

holdes til ilden. Det er TFFK for lille til at gøre alene, men der er to parallelle spor at forfølge: det nationale, via Folketinget og den danske minister (som deltager i Ministerrådet), og det europæiske, i samarbejde med EPRID. Derfor vil et logisk skridt være, at TFFK engagerer sig på europæisk niveau for – sammen med ligesindede – at styrke arbejdet for ToRF.

Det korte overblik

Latinamerika: I Cuba og Nicaragua mødes kristne med chikane, fængslinger og ejendomsconfiskation. I Mexico oplever især karismatiske grupper begrænsninger i deres religiøse praksis.

Afrika: Boko Haram og ISWAP har styrket deres greb i Vestafrika, især Nigeria, hvor 12 delstater har indført sharia-lov. IS Sahel og JNIM påtvinger islamisk lov i Burkina Faso, Mali og Niger. I Østafrika fængsles tusindvis i Eritrea for deres tro, og Al-Shabaab truer kristne i Somalia og Kenya.

Mellemøsten: Kristne forsvinder fra regionen på grund af forfølgelse. I Iran straffes kristne hårdt for deres tro. I Saudi-Arabien overvåges religiøse ytringer tæt. I Egypten ses tegn på forbedringer, men vold mod kristne forekommer stadig. I Syrien vækker HTS-styret bekymring blandt kristne.

Europa: Antisemitiske og anti-muslimske ytringer er steget i kølvandet på krigen i Gaza. Hærværk mod kirker er øget i Holland, Frankrig og Tyskland. Det har skabt politisk fokus og resulteret i handlingsplaner mod hadforbrydelser i flere lande.

Asien: Autokratiske og nationalistiske regimer begrænser trosfriheden. I Kina intensiveres »siniseringen« af religion med AI-overvågning og censur. I Indien fører hindu-nationalisme til vold mod minoriteter. Myanmar angriber kristne og muslimer. Taliban i Afghanistan undertrykker al religionsfrihed, og Pakistan er præget af vold og blasfemianklager.

Globalt: Religionsfriheden er under pres i mange lande – både fra stater og voldelige grupper. Øget ustabilitet og konflikter forværrer situationen og fører ofte til forfølgelse af kristne.

Tros- og religionsfrihed i Østeuropa

Jonas Adelin Jørgensen, Folkekirkens Mellemkirkelige Råd

Tros- og religionsfrihed udfordres i flere østeuropæiske lande af krig, autoritær lovgivning og identitetspolitik. Spændet mellem sikkerhed, afkolonisering og frihedsrettigheder gør situationen kompleks. Med EU-formandskabet i 2025 må Danmark tage stilling til spørgsmål om ansvar og muligheder i forhold til regionens udvikling.

De seneste år har budt på store omvæltninger i Østeuropa, som også påvirker tros- og religionsfriheden – både som lovsikret ret, som samfundsværdi og som element i identitetspolitik.

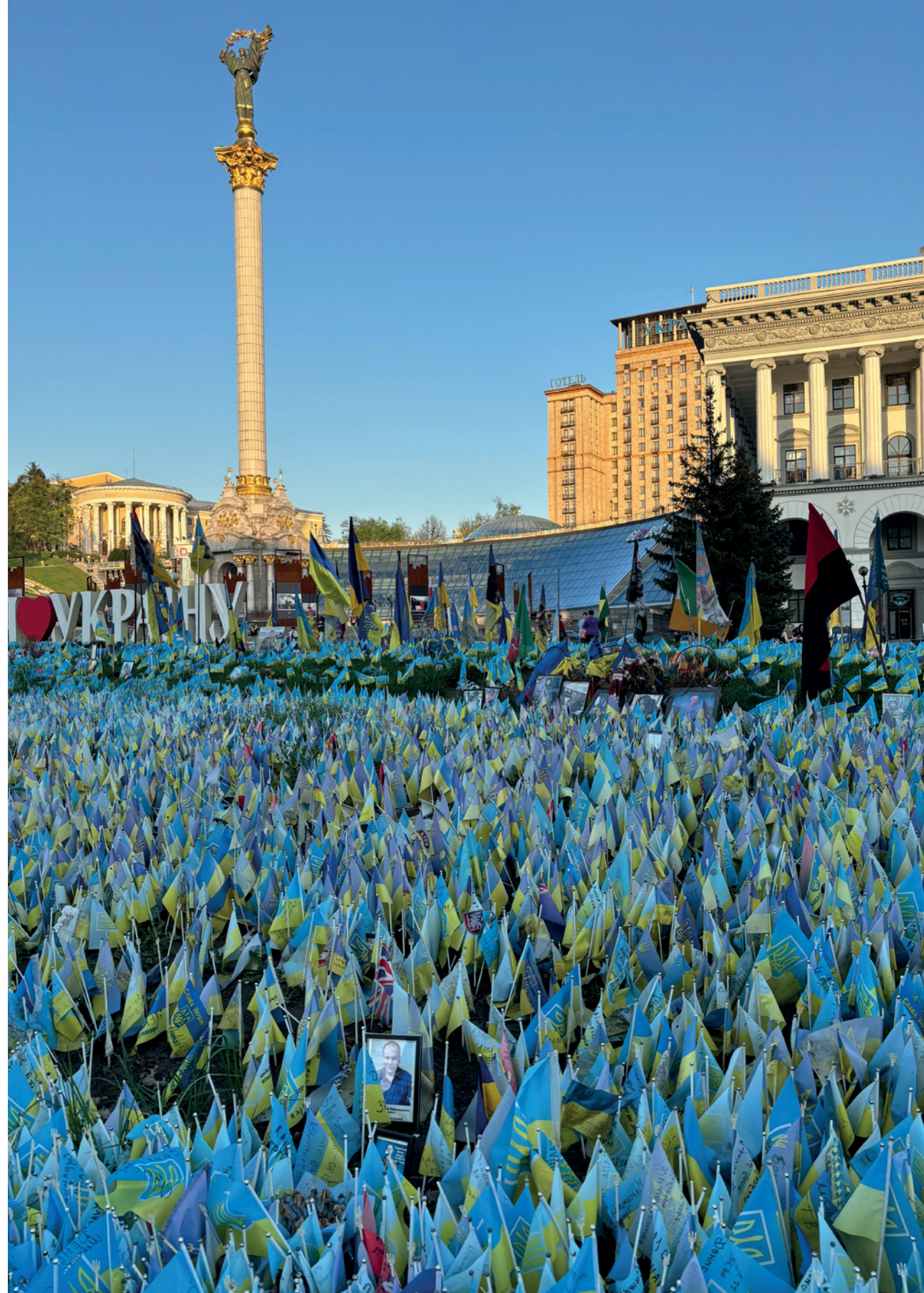
I Belarus kræver en nylig lov fra 2023 genregistrering af alle religiøse samfund, hvoraf kun en enkelt indtil videre er blevet godkendt, nemlig den Hviderussiske Ortodokse Kirke. Vedtagelsen af en ukrainsk lov i efteråret 2024 kriminaliserer tilknytning til Moskva-styrede religiøse organisationer, skaber en vanskelig balancegang mellem sikkerhed, afkolonisering og trosfrihed.

I den mere farverige og identitetspolitiske ende af skalaen har den amerikanske vicepræsident J.D. Vance på den årlige sikkerhedskonference i München i februar 2025 udtalt sig meget kritisk om tilstanden af tros- og religionsfrihed i de europæiske lande og frem-

kommet med påstande om, at det ikke var lovligt at bede i det offentlige rum i nærheden af engelske abortklinikker eller i private hjem i Skotland.

De seneste års kriser påvirker på den måde også tros- og religionsfrihed, og da Danmark i anden halvår af 2025 har formandskabet for EU, er det en god anledning til at spørge: Hvordan står det egentlig til med tros- og religionsfriheden specielt i det østeuropæiske område, og hvordan ser det fælles europæiske ansvar for demokratiske samfundsudviklinger ud i de østeuropæiske nabolande?

Den følgende artikel er en analyse af situationen og udviklingerne i en række østeuropæiske lande, som bygger på en række rapporter fra Europa-Parlamentet, sikkerheds- og samarbejdsorganisationen OSCE, Forum 18, den amerikanske USCIRF og Cornell University projektrapporter om materiel religiøs kultur i

Kaukasus. Endelig efterfølges artiklen af en række anbefalinger, som TFFK håber kan komme til anvendelse i udbredelsen af tros- og religionsfrihed i Østeuropa under Danmarks EU-lederskab. Som bilag til denne artikel vedlægges en række korte oversigter over de enkelte lande som behandles i artiklen.

Fokusområde

En mulig afgrænsning af det østeuropæiske område er det europæiske naboskabsprogram ENP, som inddeler landene i østlige og sydlige regioner. Mod øst er der Armenien, Aserbajdsjan, Hviderusland, Georgien, Moldova og Ukraine, og artiklen fokuserer derfor på disse lande. For Georgien, Moldova og Ukraine gælder det, at der er egentlige associeringsaftaler med EU, mens Armenien og Aserbajdsjan har partnerskabsaftaler, hvilket udgør en lavere forpligtelsesgrad end associeringsaftaler. Som det eneste land i gruppen har Hviderusland ingen separate aftaler med EU.

Formålet med ENP-programmet er at sikre stabilitet i landene, både økonomisk, sikkerhedsmæssigt og socialt. Centralt i denne bestræbelse står naturligvis princippet om 'rule of law', dvs. en respekt for og upartisk implementering af lov, herunder tros- og religionsfrihed som en central menneskerettighed. Programmet virker primært ved hjælp af økonomiske bidrag på grundlag af regeringsførelse, økonomiske reformer og demokratisering.

Menneskerettigheder er forudsætningen for stabilitet, fred og udvikling. Omvendt så er krænkelser af rettigheder en kilde til konflikter og direkte vold. At støtte ændringer i regeringers håndtering af tros- og religionsfrihed, herunder rettighederne for religiøse minoriteter, er derfor en vigtig strategisk prioritet.

Udviklingen i Østeuropa

Den amerikanske tænketank Pew overvåger lovgivningsmæssige restriktioner og social fjendtlighed i forhold til religion. I deres seneste rapport fra 2024 (som bygger på 2022-tal) placerer de både Ukraine og Moldova i kategorien 'høj' og Georgien i kategorien 'mellem' i forhold til restriktioner og fjendtlighed. Pew foretager denne vurdering med udgangspunkt i landenes lovgivninger, herunder om lovgivningen beskytter alle former for religion eller blot nogle og om der er lokale tilfælde hvor tros- og religionsfrihed ikke respekteres. At disse lande vurderes således, hænger blandt andet sammen med den krigs- og konfliktsituation, de befinder sig i, hvor religion og religiøse tilhørsforhold er blevet brugt i et forsøg på at vinde støtte for Ruslands krigsførelse og geopolitiske ambitioner.

I Ukraine og Moldova er det centrale spørgsmål derfor om balancen mellem religionsfrihed, åndelig afkolonisering i forhold til Rusland og 'den russiske verdens' ideologi (*russskie mir*) og national sikkerhed. Det vil sige: Hvordan kan landene forhindre, at Rusland udnytter den ortodokse kirkes historiske, civilisatoriske og religiøse forbindelser til deres ideologiske eller praktiske fordel, samtidig med at de beskytter religionsfriheden – både som individuel ret og fælles ret til at samles?

Etnoreligiøs retorik og politik – dvs. sammensmeltningen af etnonationalisme og religiøst tilhørsforhold – er en udfordring i forskellige udgaver.

I Hviderusland kommer det kontant til udtryk i det autoritære styres krav om genregistrering for alle religiøse organisationer og den efterfølgende anerkendelse af blot en enkelt religiøs organisation, den Hviderussiske Ortodokse Kirke.

Ser man på Armenien, viser det sig gennem en retorik om og politisk forståelse for en tæt historisk forbindelse mellem den ortodokse kirke og det armenske folk, en retorik og politik som kan mobiliseres i forhold til konflikten med Aserbajdsjan såvel som mod religiøse minoriteter i Armenien. Den traditionelle ortodokse forståelse af forholdet mellem kirke og stat som en symfoni spiller en stor rolle, om end denne ide er blevet problematiseret i lyset af den Russisk-ortodokse Kirkes reaktion på Ukraine-krigen.

I Armenien og Ukraine er diskussionen om militærnægtelse af religiøse grunde dukket op med fornyet styrke i lyset af de seneste års krigshandlinger. Det kan være vanskeligt at overbevise myndighederne om, at der er vægtige religiøse grunde til ikke at deltage i militærtjeneste, og som beskyttes af tros- og religionsfrihed. Både Danmark og en række andre europæiske lande har en lang erfaring

med denne ret, som kan inddrages i en dialog med landene.

Ejerskab, brugsret til og ødelæggelse af religiøse bygninger er et andet tværgående tema, og der findes rapporter både fra Ukraine, Georgien og Nagorno-Karabakh. Disse konflikter handler både om den praktiske ret til religionsudøvelse og de identitetspolitiske undertoner, der er i udøvelsen af religion. Konflikterne mellem de to ortodokse kirker i Ukraine om adgangen til og brugen af det historisk betydningsfulde Hulekloster i Kyiv er et eksempel på dette. Også ødelæggelsen af ortodokse kirker i Nagorno-Karabakh og konflikterne om det historiske ejerskab til klostre i Georgien handler om nationale og kulturelle tilhørsforhold for minoriteter.

Misinformation og online hadtale er velkendte fænomener i alle de nævnte lande og udøves i stor stil især af Rusland. Udbredelse af konspirationsteorier er effektive, og meka-

nismernes er velkendte – selv med få økonomiske midler kan disse former for kommunikation føre til høj grad af politisk indflydelse ved at præge den politiske debat, sådan som det er sket f.eks. i forhold til seksuelle minoriteter.

Især i traditionelle samfund, som vægter sammenhæng, kollektive identiteter og religiøse eller kulturelle værdier højt, kan disse taktikker være effektive i forhold til at nedbryde social harmoni og sammenhængskraft. Begrænsningen af ytringsfrihed og nedprioritering af individuelle frihedsrettigheder, herunder trosfrihed, kan for myndighederne udgøre en løsning. Derfor er der behov for at styrke udviklingen af digital modstandskraft overfor misinformation, konspirationsteorier og hadtale. I den forbindelse er det nødvendigt at samarbejde med alle – også religiøse minoriteter.

Endelig og selv om det falder udenfor tros- og religionsfrihed i snæver forstand er der i den alvorlige ende fængslingen af 23 armeniere fra Nagorno-Karabakh i Aserbajdsjan, inklusive politiske ledere og embedsmænd. De har været tilbageholdt uden rettergang i mere end 500 dage og er blevet udsat for umenneskelig og nedværdigende behandling og psykologisk tortur.

Hvad ønsker kirkerne selv?

Centralt står kirkernes egne ønsker og behov – både deres idealer for tros- og religionsfrihed og deres vurdering af, hvad der realistisk at opnå:

Georgien har et kirkeråd i form af et interreligiøst råd, der fokuserer på religion og europæisk integration. Rådet bakker op om tros- og religionsfrihed som menneskerettighed og fordømmer begrænsningerne af disse friheder i de russisk-besatte områder i landet.

I Moldova findes en konflikt mellem to ortodokse kirker – den ene med tilknytning til den russisk-ortodokse kirke, den anden til den rumænske ortodokse kirke. Der eksisterer ikke et egentligt nationalt kirkeråd, og katolikker og protestanter udgør kun en meget lille minoritet i landet.

Situationen i Belarus er noget anderledes, da de politiske friheder her er stærkt begrænsede. Den mangeårige diktator, Aleksandr Lukashenko, har oprettet et nationalt råd for religioner, som han mødes med jævnligt. Rådet er en understregning af den officielle hviderussiske linje om, at 'der ikke forekommer uoverensstemmelser eller forfølgelse af religiøse, etniske eller racemæssige grunde i Belarus'.

I Ukraine fungerer UCCRO – det nationale ukrainske råd for kirker og religiøse organisationer – som en fælles platform for landets religiøse samfund og organisationer. Den nyligt vedtagne lov, som forbyder medlemskab af religiøse organisationer med styring fra Moskva, har naturligvis været genstand for drøftelse og vurdering i rådet. Alle medlemmer af UCCRO, med undtagelse af den Ukrainske Ortodokse Kirke, som traditionelt hører under Moskva-patriarkatet, er tilhængere af loven.

I en udtalelse fra august 2024 bekræfter UCCRO, at »religiøse rettigheder og friheder respekteres i Ukraine – selv midt i en brutal krig – og at kirkemedlemmer, trods de hindringer krigen medfører, fortsat er i stand til at udtrykke deres tro og religiøse følelser med værdighed.« UCCRO understreger behovet for både tros- og religionsfrihed og åndelig uafhængighed og åbenhed, som også indebærer at »modarbejde manipulation, der involverer tro og brugen af religion til at dække over kriminelle handlinger«.

Anbefalinger fra Tænk tanken for Forfulgte Kristne

1 Det er vigtigt at fastholde opmærksomheden på beskyttelse af personer og grupper, der tilhører religiøse minoriteter – både af hensyn til deres egne rettigheder og for at styrke den samfundsmæssige respekt for menneskerettigheder generelt. Dette er afgørende for realiseringen af tros- og religionsfrihed og samfundenes demokratiske udvikling.

- En langsigtet strategisk prioritet bør være at understøtte og sikre, at lovgivning og implementering af love, der berører tros- og religionsfrihed, også følges i praksis. I den forbindelse er det vigtigt at promovere det arbejde, som allerede udføres i f.eks. OSCEs kontor for demokratiske institutioner og menneskerettigheder. 'Princippet om Rule of law' har både juridiske og kulturelle dimensioner.

2 Der bør ske en løbende overvågning og dokumentation af udviklingen i forhold til tros- og religionsfrihed i de enkelte lande – herunder også internetkultur og online hadtale, som bidrager til spredning af misinformation og diskrimination mod enkeltpersoner og religiøse grupper.

- Det indebærer et samarbejde med nationale kirkeråd med fokus på kirkernes rolle i forhold til at adressere hadtale og misinformation.

3 Et konstruktivt engagement gennem dialog med ministerier, religiøse ledere og civilsamfundsorganisationer er afgørende – både for at øge viden om tros- og religionsfrihed og for at fremme forskning i krydsfeltet mellem religion og misinformation samt styrke digital modstandskraft mod misinformation, konspirationsteorier og hadtale.

- Der bør etableres samarbejde med europæiske civilsamfundsorganisationer, f.eks. Konferencen for Europæiske Kirker (KEK) om en sådan styrkelse af digital modstandskraft. KEK har medlemskirker i Ukraine.

4 Erfaringer med nægtelse af militærtjeneste på grundlag af religiøs overbevisning bør deles med myndigheder og civilsamfundsorganisationer.

- Lovgivning og administrativ praksis omkring civil værnepligt i europæiske lande, heriblandt Danmark, kan være et værdifuldt bidrag til dialogen med de østeuropæiske ansøgerlande.

5 Den fælles samtale med østeuropæiske lande om, hvordan kirker og religiøse organisationer selv kan bidrage til at modvirke manipulation og misinformation, der inddrager tro og religion, bør fremmes.

- Der kan med fordel samarbejdes om en akademisk konference med fokus på manipulation og misinformation i relation til religion.

Forfulgte kristne i Østeuropa – fra kommunistisk antireligiøs politik til russisk autokrati

Af Emil Hilton Saggau, generalsekretær Danske Kirkers Råd, ph.d. og dr.theol.

Kristne i Østeuropa er gået fra at være undertrykt af kommunistiske regimer til at blive politisk favoriseret eller forfulgt i nationalstaters kamp for indflydelse. I dag bruges religion aktivt i russisk geopolitik, mens evangelikale kristne presses i både øst og vest.

I Østeuropa stod der i mange byer forladte og nedbrudte kristne kirker i 1980'erne. I den albanske by Elbasan var det lokale kloster, der ellers havde været hjemsted for kirkelige ledere i århundreder, blevet omdannet til et militært varehus. Klosterets historiske indhold var enten havnet på museum, blevet brændt eller sendt i arkiverne. Stedets sidste leder døde i 1970'erne – ene, alene og nedbrudt efter flere års fængsling af det albanske ateistiske regime, som havde forbudt al religion i 1967.

Bemærkelsesværdigt nok er stedet i dag, i 2024, igen beboet af en kirkeleder, og mange af de historiske skatte er blevet tilbageleveret af det nye demokratiske styre i Albanien. På sommerdage deltager endda lokale politikere i kristne optog gennem byen.

Dette kan ved første øjekast ligne en solstrålehistorie om, hvordan murens fald satte

en stopper for forfølgelserne af kristne i Østeuropa. Men lige under overfladen ulmer fortsat konflikter, hvor især evangelikale kristne presses væk.

Allerværst står det til i Rusland, hvor regimet i flere år har betragtet protestanter som repræsentanter for vestlige interesser. Nu, i skyggen af krigen i Ukraine, er myndighederne også begyndt at gå efter andre kirker og deres præster, hvis de ikke retter ind efter regimet.

De forfulgte kristen under kommunisterne

I 1970'erne og 1980'erne eksisterede der en såkaldt bibelsmuglerbevægelse, hvor unge amerikanske og vesteuropæiske kristne smuglede bibler ind i det kommunistiske Østeuropa. Disse bibelsmugleres fortællinger blev populariseret og brugt til at skaffe flere midler til bibler samt støtte de få tilbageværende kristne i de kommunistiske lande. Broder Andrew

(Andrew van der Bijl, 1928-2022), også kendt som »Guds smugler« gennem sin selvbiografi af samme navn, var en af de mest kendte skikkelser i denne bevægelse. Han var en af grundlæggerne af Open Doors, og hans fortællinger som bibelsmugler blev endda udgivet som en tegneserie i 1972.

Moderne historikere har dog påvist, at det kommunistiske styre ofte var fuldt ud klar over disse smuglerbevægelser. De slog kun ned på enkelte af dem for at opretholde illusionen om kommunismens fjendtlighed over for kristendommen, men i den sene kommunistiske periode var lederne generelt mindre optaget af at bekæmpe kristendommen aktivt. Den sidste store anti-religiøse kampagne kulminerede i 1960'erne under Khrusjtjovs ledelse af Sovjetunionen, hvorefter den antireligiøse politik primært blev formaliseret gennem lovgivning. I 1970'erne og 1980'erne fandt der kun sporadiske indgreb sted mod enkelte markante kristne ledere som en symbolsk markering af styrets magt og ideologi.

Dette markerede, at det religiøse landskab var under forandring. I slutningen af 1980'erne strømmede f.eks. den græskkatolske kirke i Vestukraine ud på gader og pladser med åbne gudstjenester. Kirken var blevet forsøgt opløst af det sovjetiske styre efter 1945 og tvunget under jorden, men den havde overlevet som et undergrundsfænomen. Med Gorbatsjovs nye reformpolitik, Glasnost, så kirken muligheden for igen at træde frem i offentligheden.

Den kirkelige frihed voksede i takt med de kommunistiske styres fald. Kirkerne vendte tilbage til samfundslivet og fik mange steder deres kirker, skoler og klostre tilbage i de nye semi-demokratiske stater i Østeuropa. Overgangen fra kommunisme til nationale stater i 1990'ernes Østeuropa er måske en af de mest

markante genkristninger i Europas historie. Forskere anslår, at kristendommen i denne periode gik fra at være en overlevende minoritetsreligion til at blive en majoritetsreligion i Østeuropa. Omkring 250 millioner mennesker gik fra at være officielle stats-ateister til at identificere sig som kristne.

Nye udfordringer

I 1990'ernes nye politiske klima søgte mange af de traditionelle historiske kirker – herunder de katolske, græskkatolske, ortodokse og etablerede protestantiske kirker (f.eks. de reformerte i Rumænien og Ungarn) – at danne nye alliancer med politiske partier og stater. Dette lykkedes i vid udstrækning, hvilket resulterede i, at mange af disse etablerede kirker fik fremtrædende politiske positioner, særlige beskyttelser i de nye grundlove og adgang til bl.a. skolesystemerne.

På overfladen var dette en positiv udvikling, men i flere lande blev de traditionelle kirker samtidigt brugt til at modarbejde nye religiøse grupper – særligt evangelikale bevægelser og mere kontroversielle trosretninger som Jehovas Vidner.

Evangelikale grupper var ankommet til Østeuropa og Rusland i løbet af 1990'erne gennem et væld af missionsprojekter, hvor missionærer fra forskellige vestlige kirker arbejdede på at etablere nye menigheder. Nogle af disse projekter var konstruktive, som f.eks. dansk og norsk støtte til oprettelsen af det

“ Den kirkelige frihed voksede i takt med de kommunistiske styres fald.

almindelige evangelikale og protestantiske trossamfund oplevede nye restriktioner.

I begyndelsen af den russiske autokrat Vladimir Putins anden præsidentperiode i 2010'erne fik den ortodokse kirke i Rusland ikke blot indført nye skolelove, men også en særdeles restriktiv anti-LGBTQ-lovgivning (så vidtgående, at reklamer fra Dolce & Gabbana med mænd blev forbudt) samt en lov rettet mod »ikke-traditionelle« religionse grupper. Sidstnævnte lov skærpede konflikten mellem den russisk-ortodokse kirke og protestantiske grupper, herunder Jehovas Vidner.

I denne strid tog den russiske stat åbent parti for den ortodokse kirke, hvilket resulterede i, at flere udenlandske forkyndere enten blev fængslet eller udvist. Et dansk eksempel er Dennis Christensen, en missionær for Jehovas Vidner, der blev fængslet for at »fremme religiøs ekstremisme,« men blev løsladt i 2022.

Den politiske alliance mellem staten og de traditionelle kirker i 1990'ernes Østeuropa havde sine fordele for majoritetskristne, men den førte også til en favorisering af visse kirker frem for andre. Over tid tog denne favorisering en mere negativ drejning i takt med voksende spændinger mellem missionærer og etablerede kirker. Dette førte til, at nogle stater begyndte at forbyde – og i visse tilfælde direkte forfølge – specifikke kristne grupper.

Forfulgte kristne som politisk brik

Alliancen mellem staten og de traditionelle kirker har i det russiske tilfælde en særlig mørk tone. I takt med, at Rusland er blevet mere autokratisk, har den russiske stat i stigende grad fremstillet sig selv som beskytter af kristne minoriteter. Dette har blandt andet manifesteret sig i russisk militær intervention i afrikanske lande og især i Syrien, hvor Rus-

“ Rusland hævdede, at deres militære tilstedeværelse var nødvendig for at beskytte ortodokse kristne.

land hævdede, at deres militære tilstedeværelse var nødvendig for at beskytte ortodokse kristne. Denne strategi betegnes i Rusland som en form for »spirituel sikkerhedspolitik«.

Som en forlængelse af denne politik begyndte Rusland at hævde, at russiske ortodokse kirker uden for landets grænser – særligt i tidligere sovjetrepublikker som Belarus, Ukraine og de baltiske lande – var særligt sårbare og havde behov for statslig beskyttelse fra Moskva. De lokale ortodokse kristne blev fremstillet som forfulgte og blev derved en brik i russisk geopolitik.

Denne politisering af de ortodokse minoriteter er blevet markant intensiveret siden den fuldskala russiske invasion af Ukraine i 2022. Som en konsekvens heraf har de baltiske lande gennem deres parlamenter ophævet de lokale russisk-ortodokse kirkers tilknytning til Moskva og i visse tilfælde endda forbudt den russiske ortodokse kirke. Dette hænger tæt sammen med den ideologiske og politiske rolle, som den russiske ortodokse kirke spiller. De baltiske love begrænser således religionsfriheden med henvisning til national sikkerhed.

I mindre grad ses lignende tendenser i Vesteuropa. For eksempel har den svenske stat fjernet sin økonomiske støtte til den russiske ortodokse kirke i Sverige med henvisning til, at kirken ifølge den svenske efterretnings-tjeneste Säpo udgør en trussel via forbindelsen til den russiske sikkerhedstjeneste. De

russiske kirkeledere i Sverige og Baltikum påberåber sig rollen som forfulgte kristne – en fortælling, som de får ivrig opbakning til fra Rusland.

I dette geopolitiske spil bliver religionsfrihed og forfølgelse af kristne reduceret til brikker i den russiske stats strategiske agenda.

Forfulgte kristne i Ukraine og Rusland i 2024

Denne dynamik er tydeligst i Ukraine, hvor den russisk-ortodokse kirke indtil krigens udbrud fungerede som majoritetskirke med opbakning fra cirka 60 % af befolkningen. Kirken i Ukraine er semi-selvstændig (kirkeretsligt autonom) og forsøgte på en synode i maj 2022 at signalere en fuldstændig adskillelse fra Moskva. En ukrainsk ekspertkomité satte dog spørgsmålstegn ved denne adskillelse i en længere rapport fra 2023. Rapporten blev offentliggjort i kølvandet på, at ukrainske sikkerhedstjenester havde anholdt flere præster og munke, der havde hjulpet de russiske invasionsstyrker.

Som følge heraf opstod der i det ukrainske parlament fra 2023 en stigende modvilje mod den russisk-ortodokse kirke, hvilket førte til flere lovforslag, der havde til hensigt at forbyde den. To gange blev sådanne love næsten vedtaget, men i begge tilfælde blev de stoppet og modificeret efter rådgivning fra vesteuropæiske juridiske eksperter. Resultatet blev en mere moderat lov, »On the Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations«, som i august 2024 blev vedtaget og underskrevet af den ukrainske præsident.

Loven indeholder i sin præambel en kraftig kritik af den russisk-ortodokse kirkes politiske indblanding og religiøse legitimering af krigen. Den opstiller en kompleks procedure for opløsning af menigheder, der aktivt støtter inva-

sionsstyrkerne. Syv specifikke kriterier – herunder konkret hjælp til russiske tropper i form af angivelse af potentielle mål eller ukrainske militære installationer – skal være opfyldt, før en menighed kan opløses. En sådan opløsning kan kun finde sted via domstolene efter en retssag, hvor der skal føres bevis.

Det er værd at bemærke, at Ukraines religionslovgivning er særligt kompleks. På grund af interne spændinger mellem forskellige kirkesamfund besluttede staten i sin tid, at trosamfund udelukkende skulle eksistere juridisk som menigheder. Dette betyder, at kirker de facto ikke findes som organisationer i juridisk forstand, men kun som sammenslutninger af menigheder. Modellen blev valgt i 1990'erne for at lette overgangen fra kommunismen og undgå ejerskabsstridigheder om kirker og landområder. Før krigens udbrud fandtes der omkring 9.000 ortodokse menigheder i Ukraine, og den nye lov er derfor målrettet specifikke menigheder som selvstændige juridiske enheder.

På trods af disse juridiske nuancer har den russiske kirke i Rusland – sammen med lobbyorganisationer ledet af juristen Robert Amsterdam – hævdet, at loven er et brud på religionsfriheden og en forfølgelse af kristne. Denne retorik har vundet genklang på den amerikanske højrefløj, hvor flere stemmer siden sommeren 2024 har anklaget Ukraine for at krænke religionsfriheden og forfølge kristne.

Spørgsmålet er også dukket op i de igangværende forhandlinger om en mulig våbenhvile eller fred, hvor Rusland har forsøgt at bruge den russiske kirke i Ukraine som en forhandlingsbrik. Støttet af Kirkernes Verdensråd hævder Rusland, at kirken bliver forfulgt i Ukraine og derfor bør sikres juridisk beskyttel-

se. Kritikken af den ukrainske lov blev i august 2024 ligeledes bakket op af både pave Frans og Kirkernes Verdensråd. Paven udtrykte en forsigtig bekymring for konsekvenserne af at begrænse frihedsrettigheder, mens Kirkernes Verdensråd gik skridtet videre og beskrev loven som »kollektiv afstraffelse« af kirker.

Denne kritik overser imidlertid, at de præster, der retsforfølges i Ukraine, udelukkende bliver dømt, hvis de faktisk har ydet fysisk hjælp til de russiske invasionsstyrker. Samtidig har den russiske kirke været bemærkelsesværdigt tavs om det store antal græskatolske, protestantiske og endda ortodokse præster, der er forsvundet, blevet dræbt eller fængslet i de russisk besatte ukrainske områder.

I 2024 blev de græskkatolske præster Bohdan Geleta og Ivan Levytskyi sat fri og kunne berette, hvordan russiske styrker målrettet gik efter præster i de besatte områder for at svække og nedbryde de lokale samfund.

Men det er ikke kun katolske og protestantiske præster, der oplever forfølgelse i Rusland. Ifølge en nylig opgørelse fra den norske Rusland-ekspert, professor Pål Kolstø, er antallet af russisk-ortodokse præster, der åbent har udtrykt modstand mod krigen og er blevet forfulgt af regimet, forsvindende lille – formentlig færre end 100 kendte sager. Det viser, at åbne krigsmodstandere blandt præsterne kun udgør en forsvindende lille andel af den russiske ortodokse kirke.

Uanset antallet har de russisk-ortodokse præster, der har talt imod krigen, alle lidt konsekvenser – de er enten blevet straffet, fængslet eller er forsvundet. Dette understreger, at kristendommen i Rusland kun er fri på papiret – i praksis må præsterne ikke ytre sig kritisk over for regimet.

Tænk tankens medlemmer

Sognepræst
Pernille Vigsø Bagge

Professor
Peter Lodberg

Biskop for
Den Katolske Kirke
Czeslaw Kozon

Sognepræst og
tidl. kirkeminister
Mette Bock

Professor
og sognepræst
Søren Dosenrode

Biskop emeritus
Karsten Nissen

Biskop emeritus
Peter Fischer-Møller
(formand)

Fakultetsleder
Thomas Bjerg Mikkelsen
(sekretær)

Sognepræst
Jørgen Peder Jørgensen
(næstformand)

Tidl. generalsekretær
Henrik Ertner
Rasmussen

Sognepræst
Kristian Østergaard

Tidl. ambassadør
Birger Riis-Jørgensen

Pastor emeritus
Jarle Tangstad

Biskop
Henrik Wigh-Poulsen

Journalist
Synne Garff

Sognepræst
Kathrine Lilleør

Sognepræst
og tidl. diplomat
Alexander Schultz

Sognepræst
Per Damgaard Pedersen

Sognepræst
Ole Buchardt Olesen

Generalsekretær
Daniel Toft Jakobsen
(bestyrelsesmedlem)

Ressourcepersoner

Generalsekretær
Samuel Nymann Eriksen,
Dansk Europamission

Projektmedarbejder
Jonas Adelin Jørgensen,
Folkekirkens
Mellemkirkelige Råd

Generalsekretær
Jens Kristian Lund Jensen,
Open Doors Danmark
og Færøerne

Om tænketanken

Tænketanken for Forfulgte Kristne samler mennesker med en særlig viden om internationale og nationale samfundsforhold, teologi og medier til et samarbejde om at formidle viden om religiøst forfulgte med særligt henblik på forfulgte kristne. Denne viden stilles til rådighed for den danske offentlighed, de danske politikere og de danske kirker og kirkelige organisationer i deres arbejde for tros- og religionsfrihed for alle mennesker.

Formål

- At formidle dokumenteret viden om overtrædelser og krænkelser af religionsfriheden nationalt såvel som internationalt.
- At have fokus på religiøst forfulgtes vilkår med særligt henblik på forfulgte kristne
- At hjælpe menigheder og øvrige til at udvise solidaritet med og støtte til forfulgte kristne.
- At anbefale konkrete handlemuligheder

Initiativet til Tænketanken for Forfulgte Kristne blev taget af sognepræst Jørgen Peder Jørgensen, Aabenraa. Han henvendte sig til biskop emeritus Karsten Nissen og de to indbød en række interesserede personer til et møde på Hotel Nyborg Strand i marts 2019. Derefter blev tænketanken stiftet på et møde i Århus 14. august samme år.

Læs mere på tffk.dk

Tros- og religionsfrihed i en ny verdensorden

Krig, autokrati og nyorientering i dansk og europæisk udenrigspolitik sætter fundamentale frihedsrettigheder under pres – ikke mindst tros- og religionsfriheden. I denne publikation hæfte analyserer Tænk tanken for Forfulgte Kristne udviklingen i en verden, hvor værdier og rettigheder i stigende grad må vige for sikkerheds- og handelspolitiske hensyn.

Med særligt fokus på Østeuropa og EU præsenteres skarpe analyser og konkrete anbefalinger til beslutningstagere, organisationer og alle med interesse for menneskerettigheder og globalt ansvar.

Tænk tanken for Forfulgte Kristne samler mennesker med en særlig viden om internationale og nationale samfundsforhold, teologi og medier til et samarbejde om at formidle den viden, som er en forudsætning for trosfrihed for alle.

TÆNK TANKEN FOR
FORFULGTE KRISTNE

Bibelselskabet

ISBN 978-87-7232-372-5

9 788772 323725